

Vizualitásról: a percepciótól a teória felé

JÁNOS SZABOLCS*

MÍTOSZROMBOLÁS ÉS NOSZTALGIA KÖZÖTT: A BÁNSÁG A KORTÁRS (ROMÁNIAI) NÉMET IRODALOMBAN (A „SVÁB IDILL” KRITIKUSA: HERTA MÜLLER)**

Kulcsszavak: *Bánság; romániai német irodalom; régió; mítoszrombolás; emlékezet*

1. REGIONÁLIS IRODALOM, KISEBBSÉGI IRODALOM – MEGKÖZELÍTÉSEK, ÉRTELMEZÉSEK

A nemzeti irodalmak és a regionális irodalmak viszonya, a regionális/kisebbségi irodalmak szerzőinek a nemzeti irodalmi kánonba való besorolásának problematikája mindmáig vissza-visszatérő kérdése az irodalomtudományi kutatásoknak. A *regionális irodalom, külföldi (német) irodalom* olyan fogalmak, amelyeket a kutatás sokszor és sokféleképpen próbált meg definiálni.

Német irodalomtudományi kontextusban Helmut Kreuzer 1985-ben a kortárs „külföldi német nyelvű irodalmak” alatt olyan irodalmi komplexumokat ért, amelyeket „a többnyelvűség körülményei között, többnyire [...] kisebbségek – bevándorlók avagy különálló etnikai csoportok – hoznak létre egy nem-német meghatározottságú nemzetállam valamely meghatározott vidékén, az alkotásnak, közvetítésnek és recepciónak a két német állam irodalmi életétől eltérő viszonyai között”.¹ Norbert Meck-

* JÁNOS Szabolcs (1976), PhD, irodalomtörténész, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, janos.szabolcs@partium.ro

** A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 „literarische Komplexe, die unter den Bedingungen der Mehrsprachigkeit zumeist [...] von Minderheiten – Zuwanderern oder abgetrennten ethnischen Gruppen – hervorgebracht werden, innerhalb einer bestimmten Provinz eines »Nationalstaats« nichtdeutscher Prägung, mit Produktions-, Distributions-, Rezeptionsverhältnissen, die sich vom »literarischen Leben« beider deutscher Staaten beträchtlich unterscheiden”. Helmut KREUZER: *Vorwort = Deutschsprachige Literatur im Ausland*. Hg. Alexander RITTER. Vandenhoeck&Ruprecht,

lenburg definíciója szerint a *regionális irodalom* fogalma minden olyan irodalmi jellegű megnyilatkozást magában foglal, amelyek egy behatárolt kulturális, történelmi és társadalmi térben keletkeznek, és befogadásuk is túlnyomórészt ebben a térben történik.² Ami közös ezekben a meghatározási kísérletekben, az a kétely az egyetlen, egységes német irodalom létezésében Közép-Európa német nyelvterületein.

A 2001-ben megjelent, mindmáig alapvető kézikönyvnek számító, *Deutschsprachige Literatur des Auslands. Perspektiven germanistischer Analyse, Beurteilung und Aufgabenstellung* című tanulmányában Alexander Ritter megkérdőjelezi a német nyelvről mint közös alapról szóló tézist, amely lényegében egyetlen német irodalom, a *német nyelvű irodalom* létezését implikálja, a *német irodalom* fogalma alatt minden, *német nyelven* és a *német nyelv révén* létrejött irodalmat ért, különösen kihangsúlyozva azt, hogy a Közép-Európa periferiáján létrejött német nyelvű irodalmak szinte teljességgel az irodalomtudományi és -történeti kutatások peremvidékére szorultak.³

1.1. Romániai német irodalom – a definíció nehézségei

A romániai német irodalom mint regionális, avagy kisebbségi irodalom mindmáig olyan viták tárgyát képezi, amelyek magára a *kisebbségi irodalom* definíciós lehetőségeire reflektálnak, de ugyanúgy vita tárgyát képezik a romániai német íróknak a német irodalom kánonjába való besorolásának/besorolhatóságának kérdései.

A romániai német irodalomról, pontosabban irodalmakról szóló tanulmányában George Guțu megállapítja, hogy maga a kutatások tárgya, *romániai német irodalmak* vagy *romániai német irodalom*, hosszú ideig megnevezhetetlen volt valamilyen olyan fogalommal, amely az általa jelölendő problémát legalább megközelítő pontossággal érzékeltette volna.⁴ Az idők során – és a konkrét politikai helyzettől függően – beszéltek a „Román Népköztársaság német nyelvű irodalmáról”, a „Román Népköztársaság német irodalmi műveiről”, „német nyelvű irodalomról” vagy „hazai, németül írott irodalomról”, de használatosak voltak olyan fogalmak is, mint pl. „német nyelvű irodalom román közegben”, „német nyelvű irodalom a román nyelvterületen”, és nem

Göttingen, 1985. 8–9. A továbbiakban a német nyelvű szakirodalomból származó idézeteket saját fordításban közlöm, lábjegyzetben megadva az eredeti szöveget.

2 Norbert MECKLENBURG: *Erzählte Provinz. Regionalismus und Moderne im Roman*. Athenäum, Königstein/Ts, 1982. 50.

3 Alexander RITTER: *Deutschsprachige Literatur des Auslands. Perspektiven germanistischer Analyse, Beurteilung und Aufgabenstellung* = Uő: *Deutsche Minderheitenliteraturen. Regional-literarische und interkulturelle Perspektiven der Kritik*. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 2001. 27–45.

4 George GUȚU: *Insulare Differenz und grenzgängerische Identität. Deutsche Literaturen in Rumänien im Überblick = Identität und Alterität. Imagologische Materialien für den Landeskundeunterricht*. Hg. uő Editura Universității din București, Buc., 2004 (GGR-Beiträge zur Germanistik 11). 143–186.

utolsósorban használatos volt az „ötödik német irodalom” szakkifejezés is, romániai német irodalom jelentésben.

Épp ez a fogalmi sokrétűség, amelyet nyugodtan nevezhetünk zűrzavarnak is, tanúskodik legjobban arról, milyen zsákutcákba tévedhetünk akkor, amikor erről az irodalmi természéről különböző állításokat és értékítéleteket fogalmazunk meg. Ugyanakkor jól tükrözi ezeknek a zárt német nyelvterületen kívül, ennek perifériáján, egész pontosan Romániához tartozó vagy korábban hozzá tartozó területeken létrejött irodalmaknak az ellentmondásos, változatos történelmi, politikai és kulturális körülmények által jelentősen meghatározott folyamatszerű fejlődését.⁵

A manapság leggyakrabban használt fogalom, *romániai német irodalom*, a hatvanas években terjedt el széles körben, ami arra enged következtetni, hogy ez a kikristályosodási folyamat lényegében tehát az ezeknek az irodalmaknak a jellegzetességeire, illetve az ezek leírására irányuló reflexió ekkor nem csupán elkezdődött, hanem már magas fordulatszámom működött, amit jelentős mértékben felgyorsított a 20. század hatvanas éveinek megváltozott kultúrpolitikai környezete is.⁶ A *romániai német irodalom* fogalmának használatát indokolja Guțu szerint a legújabb kutatások azon tendenciája is, amelynek jegyében a fogalom körébe vonják a Romániában született szerzők már Németországban keletkezett műveit is. A fentebb már idézett más meghatározási kísérletek ugyanis csakis a Románia területén létrejövő irodalmi alkotásokra vonatkoztathatóak, míg a *romániai német irodalom* kifejezés egyszerre utalhat a romániai körülmények által való meghatározottságra, valamint ennek az irodalomnak a német nyelvhez és irodalomhoz való kapcsolódására.⁷

2. HERTA MÜLLER ÉS A BÁNSÁG VISZONYA

Herta Müller, aki 1953-ban született Nitzkydorfbán, egy túlnyomórészt svábok által lakott bánági faluban, központi helyet foglal el a kortárs német irodalom rendszerében. Az íróőnek az egységesnek tekintett német irodalom alkotóinak körébe való besorolásáról tanúskodik a *Berliner Literaturpreis* (2005) odaítélése, amely által a kortárs német nyelvű irodalom fejlődéséhez való lényeges hozzájárulását ismerték el a díj adományozói. Mivel azonban Herta Müller egy német nyelvű, erdélyi sváb kisebbsé-

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ A *romániai német irodalom* fogalma körül kibontakozott vitához lásd még: Peter MOTZAN: *Die Szenarien des Randes: Region, Insel, Minderheit. Die deutsche(n) Literatur(en) in Rumänien nach 1918 – ein kompulatorisches Beschreibungsmodell = Deutsche Literatur im östlichen und südöstlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie.* Hg. Eckhard GRUNEWALD–Stefan SIENERTH. Südostdeutschen Kulturwerk, München, 1997 (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks 69). 73–102.

gi közösség tagjaként Romániában született és nőtt fel, illetve szövegei német nyelven születtek, a bánáti gyökerekkel rendelkező írónőt ugyanakkor *romániai német szerzőnek* is tekintik.

Műveinek a romániai német irodalomba való besorolása ugyanakkor több szempontból is problematikusnak mutatkozik: mindenekelőtt azért, mivel a *romániai német* szintagma már önmagában elégtelennek tűnik egy különböző kultúrával, történelmi hagyományokkal rendelkező egyénekből összeálló nyelvi közösség leírására, ugyanúgy, mint a *romániai német író* gyűjtőfogalom azon írók megnevezésére, akik Romániában születtek és nőttek fel, valamint szövegeiket német nyelven írták/írják. Másrészt pedig Herta Müller esete azt a csöppet sem egyszerű kérdést is implikálja, hogy a Romániából származó írók Romániából való emigrálásuk után mennyiben sorolhatók még a romániai német irodalom körébe?

Tény ugyanakkor az is, hogy az ún. romániai német írók többsége a 20. század utolsó évtizedeiben Németországban telepedett le, és többé-kevésbé beépültek a németországi irodalmi életbe. Herta Müller esetére levetítve: a romániai német emigráns irodalomról szóló könyvében Olivia Spiridon az írja róla, hogy a „kisebbségi lét végének krónikásaként tíz évvel Németországba való kivándorlása után még mindig megtartja helyét a majdnem kihalt romániai német irodalomban. Regényei [...] leszámolnak a romániai diktatúrával, poétikai írásai továbbra is a terror-rendszernek az írói alkotás pszichológiai hátterére gyakorolt hatásáról szólnak”.⁸

Graziella Predoiu Herta Müllert a kisebbségi irodalomként felfogott romániai német irodalom képviselőjeként tárgyalja, kiindulva abból, hogy „egy romániai német író nő kivándorlása után nem válik egyszerűen németté, addig, amíg minden könyvében visszatér Romániába”.⁹ Ez után a meglehetősen szűkszavú megállapítás után Predoiu arra is rámutat, hogy bár Herta Müllernek sikerült kitörnie egy kisebbségi irodalomból és integrálódnia a „nagy német irodalomba”, ennek ellenére a „magával

8 „[A]ls Chronistin des Endes der Minderheitenexistenz zehn Jahre /behält sie/ nach ihrer Auswanderung nach Deutschland ihren Platz immer noch innerhalb der fast ausgestorbenen rumäniendeutschen Literatur. Ihre Romane *Der Fuchs war damals schon der Jäger*, *Herztier*, *Heut wär ich mir lieber nicht begegnet* rechnen nach wie vor mit der rumänischen Diktatur ab, ihre poetologischen Schriften handeln weiterhin von den Auswirkungen des Terrorregimes auf den psychologischen Schaffenshintergrund des Schriftstellers.” Olivia SPIRIDON: *Untersuchungen zur rumäniendeutschen Erzählliteratur der Nachkriegszeit*. Igel, Oldenburg, 2002. 239.

9 „[D]a eine rumäniendeutsche Autorin [wird] nach ihrer Auswanderung nicht einfach zu einer deutschen, zumal sie mit allen ihren Büchern zurück nach Rumänien kehrt.” Graziella PREDOIU: *Poetik des Schnittes. Zu einem Motivkomplex in den Texten Herta Müllers* = *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungsfragen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hg. Werner BIECHELE–András F. BALOGH. Bp., 2002 (Budapester Beiträge zur Germanistik 41). 91–102.

hozott ország”, saját történeti tapasztalataival tovább foglalkoztatja őt 15 évnyi németországi tartózkodás után is.

Horst A. Glaser irodalomtörténete a posztmodern próza szerzőjeként említi, a kézikönyv szerint ennek az irodalomnak a legfontosabb jellemzője az ún. „emlékezetakrobatika”; romániai német származásáról egyáltalán nem esik szó.¹⁰

Walther Killy irodalmi lexikona ugyan kitér Herta Müller bánáti származására, de megpróbál eltávolodni az örökölt, már-már sztereotip értékítéletektől: írásművészetének fő jellemzőjeként az emlékezés különböző technikáit és egy naivnak ható, ugyanakkor távolságtartó elbeszélési módot határoz meg, amelynek révén megrajzolja az erőszakkal, szexualitással és halállal való első találkozásait, illetve a látszólagos bánáti idillt uraló brutalitást és érzelemszegénységet.¹¹ A Bánság itt nem mint konkrét földrajzi hely jelenik meg, hanem sokkal inkább mint az erőszak, a korrupció, az etnikai elszigeteltség és a nemzeti gőg helyszíne. Herta Müller szövegei e témák körül forognak, függetlenül attól, hogy például a bánsági vidéki életről mesélnek gyermeki perspektívából (*Niederungen – Lapályok*, Bukarest, 1982), vagy egy német nyelvű parasztsaládról, amely Romániából való távozását kéri (*Der Mensch ist ein großer Fasan auf der Welt – Fácán az ember, semmi több*, Berlin, 1986), vagy egy Nyugat-Berlinben élő romániai német emigráns magányáról és tájékozatlanságáról, aki – miután régi hazája idegen lett számára – most ugyanilyen idegennek érzi magát a modern nyugati társadalomban, teszi mindezt egymáshoz lazán kapcsolódó, szüksézárvú jelenetekben (*Reisende auf einem Bein*, Berlin 1989).

A *Neues Handbuch der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1945* (1993) pedig Herta Müllert egyenesen az ún. „ötödik német irodalom”, tehát a romániai német irodalom legtekintélyesebb képviselőjeként határozza meg.¹² A kézikönyv szerzői Herta Müller különösen fontos teljesítményeként jelölik meg a falusi történet irodalmi hagyományának kritikai megújítását, a műfajra jellemző realizmus feloldását valószínűsítő részekként, álomszekvenciák, emléktöredékek, gondolatok és képek asszociatív montázs révén, valamint prózájának lírai jellegét, továbbá egy belnémet perspektívából már letűntnek hitt világ egzotikus motívumait is. Mint Balogh F. András megjegyzi a Herta Müllerről írt tanulmányában, az író

„egyszerre él gyermek- és ifjúkorának helyszínein – a Bánságban és Temesváron –, valamint Berlinben, illetve a német irodalom na-

10 *Deutsche Literatur zwischen 1945 und 1995. Eine Sozialgeschichte*. Hg. Horst A. GLASER. UTB, Bern–Stuttgart–Wien, 1997. 323.

11 *Literaturlexikon*. Hg. Walther KILLY. 2. Ausgabe. Digitale Bibliothek, Berlin, 2000 (Digitale Bibliothek 9).

12 *Neues Handbuch der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1945*. Hg. Dietz-Rüdiger MOSER. dtv, München, 1993.

gyon bonyolult rendszerében, egyszerre éli meg újra meg újra a kommunista diktatúra megaláztatásait és a szabadság kiteljesedését, egyszerre jelentkezik a műveiben a maga kisszerűségében tobzódó vidék és falu, valamint a legmagasabb minőségű irodalmi-kulturális polisz. Herta Müller párhuzamosan írja meg a virtuálissá lett múlt eseményeit és ezek mai konkrét képét”.¹³

Balogh F. András kiemeli azt is, hogy a fiatal író nő sikeres mítoszrombolással lépett be az irodalmi életbe, amely egyrészt a hagyományos, erkölcsös és humánus sváb falu önképét bontotta le, de ugyanakkor megkérdőjelezte a szocialista-kommunista rendszer értékeit is.

„A kis történetek témája a sváb felsőbbrendűségi tudat, a családok látszategysége, a felszínes tisztaságmániája: A *Das schwäbische Bad* [*A sváb család fürdik*] című rövid írásban a gusztustalanságig menő naturalizmussal »festi le« az egy kád vízben megfürdő háromgenerációs család által generált »víztisztaságot«, a kihűlt fürdőlé tetején úszkáló fekete nudlikat. [...] Ezek a novellák-elbeszélések iszonyú felháborodást váltottak ki abból a bánsági német olvasói rétegből, akik átéltek a második világháborút, a népi németek kényszerbesorozását az SS-be, majd a vesztüket, illetve a bosszúként elkövetkezett deportálást a Szovjetunióba és a Bukarest mellett elterülő vízszegény sztyeppére, a Bărăganra”.¹⁴

A *romániai német* megnevezés tehát elsősorban azért nem illik egyértelműen Herta Müllerre, mivel ő, bánáti születésűként regényeit túlnyomórészt Németországban írja, de *romániai német író* nőnek azért sem nevezhető feltételek nélkül, mivel Herta Müllert – más, az ún. *romániai német irodalom képviselőjeként* számontartott írókhoz (pl. Richard Wagner, Rolf Bossert stb.) hasonlóan – saját romániai német társadalma esetenként kívülállónak, outsidernek bélyegzik, *Nestbeschmutzerin*nek, olyannak, aki saját fészkébe piszkít. Történik ez elsősorban azért – mivel az egykori Bánáti Akciócsoport tagjaként – tudatosan nem a tradíció, a megőrzés jegyében alkot.¹⁵

13 BALOGH F. András: *A berlini Herta Müller irodalmi Nobel-díja*. Trefort-kert II(2010). 4. sz. 14.

14 Uo.

15 ROXANA NUBERT: *Rumäniendeutsche Literatur in der Zeit der Diktatur. Mit besonderer Berücksichtigung der frühen 70er Jahre*. <http://www.inst.at/trans/13Nr/nubert13.htm> (Utol-só megtekintés: 2021. 08. 28.)

Az akciócsoport szerzőit a romániai német irodalom alapvető motívuma jellemzi: a szerzők egyrészt nyelviileg a német kultúrkörhöz kötődnek, másrészt azonban írásaikat a romániai hétköznapiok határozzák meg, ahogy erről szemléletesen Richard Wagner vall:

„Én mindig a német kulturális központra vonatkoztattam, ami a szövetségi köztársaság volt. És ez a vonatkozás számomra csakis a német kisebbséghez, a bánáti svábokhoz való tartozásom révén volt lehetséges. Nem akartam tőlük semmit sem tanulni, de rajtuk keresztül válhattam részévé a német kultúrnemzetnek, és ez írásművészetem legfontosabb feltételévé vált”.¹⁶

Ez Herta Müllerre is érvényes, aki sem életében, sem munkásságában nem törekszik egy adott csoporthoz való tartozásra, hanem sokkal inkább az azoktól való elkülönülés révén határozza meg önmagát. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szerzőt és műveit teljesen el lehetne vonatkoztatni a társadalmi-történelmi kontextustól, mert a távolságtartás vágya éppen ebből nőtt ki, és írói létét, egzisztenciáját is ez határozta meg. Az Adam Müller-Guttenbrunn-díj (1981) átadásakor felolvasott, a *Banater Zeitung* 1981. június 7-i számában megjelent laudációjában Richard Wagner így jellemzi azt a környezetet, amelybe ő és Herta Müller, valamint fiatal bánsági írók teljes nemzedéke beleszületett:

„Amikor én, amikor mi, beleértve Herta Müller írónőt is, a világra jöttünk, a németek már itt voltak. Honfitársaknak nevezték egymást, és olyan falvakban éltek, amelyek egy kicsit túl nagyoknak bizonyultak számukra, és ez összehasonlításra buzdította ezeket a németeket. Most ők voltak azok, akik elveszítették valamit, egy háborút, egy földet, egy férfit, egy házat, egy fiút. A németeket, akik között felnőttünk, apának és anyának, nagynéninek és nagybácsinak hívták. Köztük voltak életünk első nácijai is. Esténként kártyapartin ültek, dobálták az aduászokat, árulásról és elvesztett csatákról beszéltek, és a feltételes mód segített nekik túllépni a mély gondolatokon.

16 „Ich bezog mich immer auf das deutsche kulturelle Zentrum, das die Bundesrepublik war. Und dieser Bezug war mir nur durch meine Zugehörigkeit zur deutschen Minderheit, zu den Banater Schwaben, möglich. Ich wollte nichts von ihnen lernen, aber durch sie konnte ich Teil der deutschen Kulturnation sein, und das wurde die entscheidende Voraussetzung für mein Schreiben.” Uo.

Nem, ezek a németek nem gondolkodtak. Sétálgattak a kis közösségükben, ahol már semmi sem volt érintetlen, csak a nézeteik”.¹⁷

Herta Müller szövegeit a legtöbb értelmező az ezen társadalmi környezetre és az irodalmi hagyományra adott válaszként olvassa, amelynek lényege egyfelől a bánsági német közösség hagyományaival és értékeivel való konfliktus, másfelől pedig a tájirodalom (Heimatliteratur) szűknek vélt kereteivel való szembenállás. Paola Bozzi állapítja meg, hogy Müller műveiben „a német béka”, a *Niederungen* dekonstruált népmesemotívuma, a kényelmetlenül merev és mindent felemészítő falusi hagyomány fikciós megtestesítője:¹⁸ „A német béka mindent hiúsággá és tiltássá változtatott. Tudta, hogy az egyének, ha egyediek, nem alkotnak csoportokat”.¹⁹

Műveiben Herta Müller a tájirodalom népszerű sémáit használja fel, de a faluról és a Bánságról alkotott összkép már nem felel meg a műfaji hagyománynak: a *Niederungen*ben a gyermekkori emlékekből és a sváb falukrónikából a szokásokhoz, hagyományokhoz és viselkedési normákhoz görcsösen ragaszkodó, nacionalista gondolkodású német közösség képe rajzolódik ki. Ezt a közösséget egy kislány perspektívából mutatja be az olvasónak, aki – a kisközösség felbomlásától való félelem csapdájába esve – az elavult normák szűk struktúrájába kényszerítette saját életét. Ebben az értékrendben a németség megtartása volt a legfőbb cél, még akkor is, ha az elsősorban olyan, másodlagos erényekben is nyilvánult meg, mint a tisztaság, a szorgalom, a jámborság, az engedelmisség és a rend. A szülők generációjának érzelemszegény és kegyetlen világát az én-elbeszélő idegenként éli meg.²⁰

17 „Als ich, als wir, auch die Schriftstellerin Herta Müller, zur Welt kamen, waren die Deutschen schon da. Sie nannten sich Landsleute und lebten in Dörfern, die ihnen ein bißchen zu groß geraten waren, und das forderte diese Deutschen zum, na ja, Vergleich heraus. Sie waren nun die, die etwas verloren hatten, einen Krieg, ein Feld, einen Mann, ein Haus, einen Sohn. Die Deutschen, unter denen wir aufwuchsen, hießen Vater und Mutter und Tante und Onkel. Unter ihnen waren auch die ersten Nazis unseres Lebens. Die saßen abends bei der Kartenpartie, knallten die Trümpfe hin und sprachen von Verrat und verlorenen Schlachten, und der Konjunktiv half ihnen über das Nachdenken hinweg. Nein, diese Deutschen dachten nicht nach. Sie gingen in ihrer kleinen Gemeinschaft herum, in der nichts mehr intakt war außer ihren Anschauungen.” Idézi: Herta HAUPT-CUCUIU: *Eine Poesie der Sinne. Herta Müllers Diskurs des Alleinseins und seine Wurzeln*. Igel, Paderborn, 1996. 78–79.

18 Paola Bozzi: *Langsame Heimkehr oder der Betrug der Dinge. Zu Affinitäten zwischen Herta Müller und Thomas Bernhard, Franz Innerhofer und Peter Handke*. PhiN 6(1998). 1–19.

19 „Der deutsche Frosch verwandelte alles in Eitelkeit und Verbote. Er wußte, daß Einzelne, wenn sie einzigartig sind, keine Gruppen bilden.” Herta MÜLLER: *Der Teufel sitzt im Spiegel*. Rotbuch, Berlin, 1991. 21.

20 KULIN Tamara: *Testpoétikák Herta Müller Niederungen című elbeszélés-kötetében*. Korunk 21(2010). 5. sz. 106–113.

A *Niederungen* földrajzilag a bánsági sváb vidékre utal, de metaforikusan utal a provinciára is mint pszichológiai és mentális állapotra, olyan helyekre, ahol a falusi mindennapokat a fülledtség, a tekintélyelvűség, a nacionalizmus uralja. A 16 rövid prózavázlatban a bánsági falusi miliő tipikus figurái és jelenségei sorakoznak fel: részeges apa, kiszolgáltatott asszonyok, a hazug tanokat valló nagypapa, a verekedős nagymama, nemi erőszak, vérfertőzés, betegség, ostobaság, árulás és halál. A halál és a haldoklás állandó motívumai arra utalnak, hogy ez a kis világ maga is haldoklik.

Általánosan elmondható, hogy Herta Müller témaválasztását a bánati falu életének, a Ceușescu-féle diktatúrájának és a száműzetés gyökértelenségének élményei határozzák meg. Épp ez a diktatúrához és a nemzeti kisebbségekhez való odafordulás volt az, amit a Konrad Aenauer Alapítvány az általa alapított díj Herta Müllernek való odaítélésekor is kiemelt 2004-ben: az indoklás szerint a díj megítélése elsődlegesen annak köszönhető, hogy regényeiben és esszéiben az író nő szembenéz a diktatúrával, a tettesek, vagyis a szülők generációjával, illetve a nemzeti kisebbségek kelet-európai helyzetével.

3. A KÍVÜLÁLLÓ: ESTHER KINSKY

Esther Kinsky, bár bizonyos értelemben folytatója a 18. századtól fellendülő útleírások hagyományának, nem könyvekből ismerte meg a Bánságot, hanem huzamosabb ideig ezen a vidéken élt, s ezáltal ő maga is személyesen is megtapasztalta a régió atmoszféráját. Az 1956-ban a németországi Engelskirchenben született, szláv felmenőkkel rendelkező Kinsky tanulmányait Bonnban és Torontóban folytatta, majd több évig élt Londonban, azután pedig a dél-magyarországi Battonyán telepedik le, s Berlin és Battonya között „ingázva” fejt ki írói-fordítói tevékenységét.

Pályafutásának első szakaszát elsősorban műfordítói tevékenysége fémjelzi, amikor lengyel, angol és orosz irodalmat fordít német nyelvre, többek között Joseph O'Connor, Olga Tokarczuk, Joanna Bator, John Clare műveit. 2009-ben megjelenik első önálló regénye *Sommerfrische* (2009) címmel, amely magyarul Tankó Tímea fordításában *Üdülő* címmel jelent meg a Scolar Kiadónál 2010-ben. Számos lírai alkotása után 2014-ben újabb regénye jelenik meg *Am Fluss* címen, 2018-ban pedig a Suhrkamp adja ki a *Hain: Geländeroman* című regényt.

Irodalmi, fordítói munkásságának színvonalát, illetve kritikai visszhangját mi sem igazolja jobban, mint azok az elismerések és díjak, melyeket az évek során neki ítéltek: *Brücke Berlin Literatur- und Übersetzerpreis* (2002), *Paul-Celan-Preis* (2009), *Franz-Hessel-Preis* (2014), *Kanichsteiner Literaturpreis* (2015), *Preis der Leipziger Buchmesse* (2018).

A fentebb említett prózai alkotások mellett 2010-ben egy újabb regénye látott napvilágot, amelynek címe *Banatsko*, s amely nem egy hagyományos regény szerke-

zetét testesíti meg, hanem egy cselekmény nélküli, lassú utazásra hívja az olvasókat.²¹ Egy olyan utazásra, amelyben nem az elbeszélő ismerteti meg a régiót, a Bánság vidékét, hanem a regény lassú, érzéketlen nyelvezte és a beszélő tájak, tárgyak lesznek azok, amelyek önmaguk közvetítenek az olvasónak egy-egy sorsot, történetet vagy hangulatot.

Mintegy a regény előzményeként fogható fel Esther Kinsky 2009-ben Berlinben megjelent, *Lecke az ürességről (Semmi. A szokásos. Semmi.)* című esszéje, amely a Bánsággal, Battonyával való találkozás első élményeit rögzíti. Egy előregező, elnéptelenedő és elszegényedő régió képe tárul elénk, amely gyökeresen ellentmond annak az idillikus képnek, amelyet a 18–19. századi útleírások a Bánságról közvetítettek, és amelyek a régiót a Habsburg Monarchia Eldorádójaként határozták meg.²²

Kinsky esszéjében a régió legfőbb jellemzőjeként a *hiány* jelenik meg, ez a tapasztalat lesz az, ami meghatározza a vidék hangulatát és hétköznapiját:

„A *nincs* a síkság legfontosabb kifejezője, a nélkülözők és a nincstelenek szava. Még soha életemben nem jártam olyan helyen, ahol mindent az határozott meg, ami nem volt. Az alföld nem egy kopár, széles horizontsáv, hanem üres lapostányér, mindent leettek róla, az éhezők tányérja, nincshegy, nincsfolyó, nincstenger, és az élet sem egy olyan-élet itt, hanem egy nem-olyan-élet, nincstelenélet. Néha meg olyannak tűnik ez a vidék, mint egy tölcseres trianonkráter a kollektív pszichében, itt lebzsel a folytonos bosszúság a territórium elvesztéséért, e majdnem száz éve húzóódó fájdalom, magától csak úgy tényleg nem múlhat el”.²³

A cím alapvetően mindent elmond a regényről: *Battonya*, a Magyarország, Románia és Szerbia közötti háromszögben fekvő, csaknem 7000 lakosú település Kinsky számára egy elfeledett város a lakott világ szélén, amelyben az évszakokon, az étkezésen és a szürke vidéki hétköznapiakon kívül semmi történik, legalábbis semmi olyanvalami, ami a külvilág figyelmét felkeltene.

Esther Kinsky könyvében az idegenség megtapasztalása központi helyet foglal el. A megérkezés és az indulás állandó helye Battonya, ahová a főszereplő elbeszélő

21 Esther KINSKY: *Banatsko*. Ford. BÁN Zoltán András. Scolar, Bp., 2013 (a továbbiakban KINSKY: *Banatsko*).

22 A témáról bővebben: Szabolcs JÁNOS: *Von der „Strafkolonie“ bis zum „Eldorado“: die Neuentdeckung des Banats im 18. Jahrhundert = Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich: Der Kommunikationsraum Wien*. Hg. Wynfrid KRIEGLEDER–Andrea SEIDLER. Praesens, Wien, 2019. 73–97.

23 Esther KINSKY: *Leckék a pusztaságról. (Semmi. A szokásos. Semmi.)*. Lettre 73(2009). Nyár (a továbbiakban: KINSKY: *Leckék a pusztaságról*). 33–35, 35.

londoni tartózkodása után érkezik, és ahonnan a környéket bejáró újtjaira indul.²⁴ A megérkezéskor egy tábla fogadja: „A pályaudvar bejáratánál egy lerobbant táblán magyarul, szerbül és románul ez állt: »Pályaudvar«”.²⁵ E tábla jelezte háromnyelvűség alapvető meghatározója az én-elbeszélő tértapasztalatának, akiről ráadásul azt is lényeges kiemelni, hogy e három nyelv közül egyiket sem beszéli:

„Lassan tanultam a nyelvet, mert itt az emberek nemcsak jó néhány elkülöníthető nyelvet használnak, de szemmel, kézzel és szájjal is beszélnek, meg gesztusokkal, például a szemhéj apró rezdülésével, jelentsen bár ez az egyik nyelven valami meghatározottat, egy másikban meg valami nagyon határozatlan vagy éppenséggel valami meghatározott dolog ellenkezőjét. [...] Itt minden nyelv idegen volt számomra...”²⁶

Az én-elbeszélő szerbiai és romániai városokat keres fel utazásai során, számos temetőt látogat meg; felidézi azt az időt, amikor a szerbiai Zsombolya városa még az Orient Expressz útvonalán feküdt:

„Évtizedekkel ezelőtt Jimbolia az Orient Expressz útvonalán feküdt. Sötétben futott be, a vagonablakokból fény hullott a megtisztított peronokra, villák derengtek a vágányok mögötti vidéken, ahol most sápatag lakótömbök állnak, a pályaudvar előterében fényesre pucolt autók, és talán boldogtalan szeretők szédelegtek ki a vonatból, az esőverte flaszeren át a korzóra, ki a városi parkba. Ez volt a két háború között, múlt volt annak, aki számokban gondolkodik, vagy egy öregember reszketeg hangja szól a fejében, aki felriad előkertől álomból, mikor visszaemlékszik az Orient Expresszre. [...] *Az álmos gyönyörű kicsiny élete tenyésztett erre felé...*” (Kiemelés tőlem – J. Sz.).²⁷

A regény másik jelenetében a gyermekkor emlékei tűnnek fel egy, a romániai Turu városában a senkiföldje közepén álló lakóház láttán. Kovásziban (Covăsânț) egy kopott németországi villamosra száll, és tudja, hogy hiába keresi az arra elhelyezett reklámtáblákon felsorolt bútorokat, autókat és biztosítótársaságokat. Újaradon (Ara-

24 VINCZE Ferenc: *Az idegen tekintet mint Kelet-Európa színrevitele. A transznacionális irodalomértés perspektívái.* Irodalmi Szemle LXII(2019). 3. sz. 37–55.

25 KINSKY: *Banatsko*. 8.

26 Uo. 23.

27 Uo. 159–160.

dul Nou), a német negyedben elvarázsolt házakat fedez fel, megelevenedik itt a „készkönyvek világa, amelyek messzi gyerekkorom országában már letűnt mesének számítottak”.²⁸

Utazásai során az elbeszélő mindig Battonyáról, a megszokott kiindulóponttól indul el, majd ide is tér vissza. Topográfiailag jól behatárolható útvonalat tesz meg a Bánság vidékén, és tulajdonképpen olyan helyeket jár be, amelyek számára néhol név szerint is ismeretlenek. De ahol megfordul, ott mindent feljegyez, így rekonstruálható az útvonal, és azon helységek, falvak, városok, amelyeket felkeres. Kiemeli a meglátogatott helyeket az az eljárás is, hogy a fejezetcímeket épp azok a helységnevek adják, ahol épp akkor tartózkodik az utazás során. Nem foglalkozik azzal, hogy lefordítsa a helységneveket bármilyen más nyelvre, vagy megmagyarázza, hol találhatóak, a cél az, hogy ezek a fejezetek minél autentikusabban hassanak az olvasóra. A magyarok lakta településeket ezért tehát magyarul jelzi: Battonya, Mezőhegyes. A Romániához tartozó települések románul jelennek meg: Turnu, Aradul Nou, a szerb települések szerbül, ahogyan a táblákon látta: Kanjiža. Továbbá két német nyelven megjelenített település is feltűnik: Gottlob és Lenauheim, ezeknek a helységeknek nem véletlen a német nyelven való megjelenítése, hiszen ezzel némileg utal a bánsági svábok emlékfoszlányaira is.

A *határ* a regény visszatérő motívuma, az utazó bárhová is megy felfedező utakra, mindig addig szemlélődik és utazik, amíg elér egy közeli határhoz, hiszen Battonya maga is egy határon fekvő település, akár Romániából, akár Szerbiából nézzük. Mindezek mellett szerepel még három kulcsfontosságú fejezetcím: *Granica*, *Frontiera*, *Határ*. Jól érzékelhetően, a különböző nyelvhasználat segítségével is jelzi, hogy mindenkinek kicsit mást jelent a határ. Másképp írjuk, másképp ejtjük, és gondolati síkon is mást és mást jelenthet:

„Magyarul a *Grenzét* úgy mondják: *határ*. Rövid, éles szó, sarkos szó, mely jobban illik a határra, mint a *frontiéra* vagy a *granica* vagy éppen a *Grenze*, csupa olyan szó, mely összehasonlítva a *határral* kissé lágyan, hanyagul cseng. Az éles szó ellenére a fényszórókkal megvilágított határállomásoktól távol eső határvonalról szóló képzet nem pontos”.²⁹

A határ kérdéskörét nem csak nyelvi szempontból jelzi újra és újra, a Banatsko narrátorának az utazása mindig határátlépést is jelent. A határ közelsége indítja be az *itt* és *ott* megértésének szándékát, ennek jelentőségét próbálja megfejtetni. A szemlé-

²⁸ Uo. 105–106.

²⁹ Uo. 58.

lődő elbeszélőből kíváncsiságot, érdeklődést vált ki, a határ számára nem fenyegető, hanem rejtélyes:

„Az emberek szívesen mesélnek történeteket a határról, amelyek inkább egy mesebeli állatról szólnak, amely ott szunnyad kint, egy roppant hosszú ideje élettelen kígyó, mely azonban sorsokat dönthet el”.³⁰

A helyek megnevezése mellett különös fontossággal bírnak azok a táblák, amelyeket útszéleken lát, s amiket szintén precíz pontossággal ad vissza a műben. Megérkezése után rögtön észrevesz a pályaudvaron egy táblát, amelyet teljes pontossággal le is ír:

„A pályaudvar előtti apró előkertben csenevész virágok nyíltak, két alsónadrágos gyerek integetett a sövény mögül. A pályaudvar bejáratánál egy lerobbant táblán magyarul, szerbül és románul ez állt: »Pályaudvar«”.³¹

Olyan táblákat is megfigyel, amelyek üzleteket vagy valamilyen helységeket jeleznek: például Brutărie, amely román nyelven jelzi a kis pékséget, több esetben a folyók neveit két nyelven is megadja: Mureș, Maros. Ezek az apró kifejezések, melyek minden magyarázat nélkül követhetők végig, jelzik az író idegenségét is, ugyanakkor a régió etnikai sokszínűségéről és múltjáról is árulkodnak.

Azokban a leírásokban, amelyeket az elbeszélő Aradnak, Nagyszentmiklósnak, Lenaheimnak (Csatád), Gottlobnak (Kisősz), Grabatznak (Garabos), Zsombolyának, Kovászinak szentel, a temetőkben zsidó és német sírok maradványait keresi. Lenaheimban a költő Nikolaus Lenau nyomaira bukkan, Grabatzban csupán egy autóbalesetet figyel meg az úton, Gottlobban a temetőben sétál, miközben pontos leírást ad a német sírdombokról és a sírkövek feliratairól. Tárgyilagos nézőpontból felsorolt nevek sorjáznak, melyek a németiség valamikori jelenlétére utalhatnak, viszont itt sem kapunk semmilyen további magyarázatot, illetve nem fűz az érzékelt jelenségekhez további kommentárokat:

„Gottlob temetőfalú volt, a tekintet akaratlanul is erre fordult az útról, aztán elhaladt a temető mentén, át a mély földúton, az utolsó sírokig, a keresztek tömegén át egészen a nyílt mező pereméig. [...] Német sírdombok a magas fák alatt, az elhantoltak ovális fényképei,

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 8.

nők szigorú frizurával, hűvös tekintettel, bajszos urak merev gallérral, csupa régen eltávozott Friederike, Gertrud, Wilma, Paul, Ottó, Oscar, Hermann. Idő, szél és az általános viszontagságok emésztették fel a képeket. Itt-ott már csak az üres, körülfaragott ovális látszott a szürke kövön, az arcok grimaszokká, vigyorokká, vaksággá töredezték, vagy mindössze egy világos foltta fakultak, melyen már egyetlen arcvonás sem volt kivehető”.³²

Számos más névvel, felirattal is találkozhatunk: Bartók Béla, Deutsch Franc, Banatsko Veliko Selo, de ezek közül egyiket sem értelmezi, nem próbálja kifejtetni az olvasó számára, mintegy ezáltal is jelezvén a saját maga idegenségét és kulturális ismereteinek hiányát.

Mint Vincze Ferenc megállapítja, ez a nyelvi, kulturális és fizikai határon levés felidézhetne egy összetett és bonyolult múltat, de a regény szövegvilága nem enged teret sem az egyéni, sem a közösségi emlékezet megnyilvánulásának, mindenhol a jelen dominanciája érvényesül. Ez megnyilvánul abban is, hogy a tér beutazása során az utazó nem hagyatkozik sem útikönyvekre, sem irodalmi alkotásokra, nincs birto-kában a kollektív emlékezet szimbolikus tartalmainak, csupán a régmúlt világának nyomai, az aradi zsidó vagy a gottlobi német temető sírfeliratai jelzik a múlt folytonosságának a megszakadását.³³ A jelennel szemben a múlt egyetlen tömbbe szerveződik, amelyen belül egymásba mosódnak a történelmi választóvonalak:

„Régebben – mindegy, hogy mondják, egészen régen, réges-régen, még a háború előtt, vagy a rendszerváltás előtt –, aki magyarul kezd tanulni, ezt a szót hamar megjegyzi. »Régebben« Battonyán még börtön is volt. »Régről« maradt meg az átszállóhely, a hotel és a börtönön kívül még három nyelv, a magyar, a szerb és a román, a helységnévtáblákon és a pályaudvaron látszódnak még, csakhamar csatlakozik a kínai, mondja később nekem valaki, aki ezzel a konzum álmódó senkiföldjén a »Kínai bolt« monopolizálódására utal”.³⁴

Egy olyan Bánság képe jelenik itt meg, amelyet a „rendszerváltás” előtt nem ismertek a kivándorló svábok, akiknek kitelepítése után a bánsági falvak jövője reménytelennek tűnik. Bár látogatásai során az elbeszélő többször megkérdezi, hogy vannak-e még németek, amikor a helyi lakosok kérdezik őt, hogy számít-e még ez

³² Uo. 143.

³³ VINCZE: *i. m.* 47.

³⁴ KINSKY: *Leckék a pusztaságról*. 33.

egyáltalán, azt válaszolja: nem.³⁵ A könyv alaphangulatát az állandó szomorúság, a magány, az idő múlékonysága, a morbiditás uralja. Optimizmusnak alig van nyoma, sem a múlttól, sem pedig a jövőről szóló történetekben. Úgy tűnik, mintha a helyi embereknek nem lenne jövője, csak úgy élnek és a régmúlt időkről álmodoznak.

BETWEEN MYTHOCRITICS AND NOSTALGIA:
THE BANAT IN THE CONTEMPORARY GERMAN
AND ROMANIAN-GERMAN LITERATURE
(THE CRITIC OF THE „SWABIAN IDYLL”: HERTA MÜLLER)

Keywords: *Banat; German literature in Romania; region; myth-busting; memory*

The present study examines the process described in academic literature as the concept of myth-busting in the literary works of two contemporary German authors, Herta Müller, a native of Banat and Esther Kinsky, a Berlin-born author who lived in London for a long time. The first part of the study aims at a theoretical clarification of the concepts of regional literature and German literature in Romania, as well as at exploring the difficulties of definition, by reviewing the relevant academic literature on the topic. The relationship between Herta Müller's literary activity and German literature in Romania will be interpreted based on theoretical hypotheses. Herta Müller's texts are considered by most analysts to be a response to the social context and literary tradition of Romania/Banat, the essence of which is, on the one hand, a conflict with the traditions and values of the German community in Banat and, on the other hand, a confrontation with the framework of homeland literature which is deemed narrow. Esther Kinsky, though, in a sense, a continuer of the tradition of travelogue writing that began to flourish in the 18th century, did not learn about Banat from books, but lived in the region for a longer period of time, and thus experienced the atmosphere of the region firsthand. In Esther Kinsky's book experiencing foreignness is central. Travelling the area itself, and at the same time shaping it, is not governed by prior knowledge and understanding, the traveler is not led by guidebooks or literary works, but only by clues, the epitaphs of the Jewish cemetery in Arad or the German cemetery in Gottlob, which indicate some kind of hiatus in the mostly Serbian, Hungarian, Romanian and Gypsy present, a break in the past-present continuum.

35 „Vannak itt még németek?, érdeklődtem a férfinél, mire egy egész előadást kaptam válaszként, a legvégén azzal a kérdéssel: Mit akar maga a németektől?, mire én: Semmit.” KINSKY: *Banatsko*, 151.

ÎNTRE DECONSTRUIREA MITURILOR ȘI NOSTALGIE:
BANATUL ÎN LITERATURA GERMANĂ ȘI CEA GERMANĂ DIN
ROMÂNIA (CRITICUL „IDILEI ȘVĂBEȘTI”: HERTA MÜLLER)

Cuvinte-cheie: *Banat; literatură germană din România; regiune; deconstrucția miturilor; memorie*

Studiul de față analizează procesul deconstrucției miturilor în operele literare a două autoare a literaturii germane contemporane, Herta Müller, originară din Banat, și Esther Kinsky, autoare născută la Berlin care a trăit mult timp la Londra. Prima parte a studiului urmărește o clarificare teoretică a conceptelor de literatură regională și literatură germană în România, precum și analiza problemelor de definiție. Relația dintre activitatea literară a Hertei Müller și literatura germană din România va fi interpretată pe baza ipotezelor teoretice. Textele Hertei Müller sunt considerate de majoritatea criticilor ca fiind un răspuns la contextul social și la tradiția literară din România/Banat, a căror esență este, pe de o parte, un conflict cu tradițiile și valorile comunității germane din Banat și, pe de altă parte, o confruntare cu cadrul considerat îngust al literaturii ținutului natal (Heimatliteratur). Esther Kinsky, deși, într-un anumit sens, este o continuatoare a tradiției jurnalelor de călătorie care au început să înflorească în secolul al XVIII-lea, nu a cunoscut Banatul din cărți, ci a trăit în regiune pentru o perioadă mai lungă de timp și, astfel, a experimentat direct atmosfera din regiune. În cartea lui Esther Kinsky experiența alterității este centrală. Călătoria în zona în sine, și în același timp modelarea ei, nu este guvernată de cunoștințe și înțelegeri prealabile, călătorul nu este condus de ghiduri sau de opere literare, ci doar de indicii, epitafulile din cimitirul evreiesc din Arad sau din cimitirul german din Gottlob, care indică un fel de hiatus în prezentul majoritar sârbesc, maghiar, românesc și țigănesc, o ruptură în continuumul trecut-prezent.